

In the article on the base of the memoirs of the commanders of the 1-st Belorussia front tried to reconstruct plans, preparation and holding the operation “Bargation” in the summer 1944. For more retrospective analyze used memoirs other Soviets and Germany generals, and the new documents and historiography. On the base of accessible sources made an attempt to research the liberation of BSSR.

УДК 930.85(=867)

Сергій Пачев

"ВОЛОДІННІ ЗАПИСИ" ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ БОЛГАРИСТИЧНИХ СТУДІЙ

Болгарська тематика була і залишається актуальною для вітчизняної історичної науки, враховуючи той факт, що болгари як етнічна група у нашій країні посідають одне з чільних місць за чисельністю серед інших національних меншин. Особливо це помітно на теренах Південної України. Вивчення історичної спадщини болгар, як і решти національних меншин, є важливим не лише у плані пізнання цілісної та багатогранної історії України, а й з погляду практичного використання отриманих знань для обґрунтування та вироблення виваженої етнонаціональної політики на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Відомо, що предметний рівень історичного пізнання нерозривно пов'язаний із рефлексивним. Відповідно, окрім дослідження культурного, соціального, економічного, адміністративно-політичного буття болгарської меншини в Україні, вченим потрібно звертати увагу на історіографічні студії, розуміння теоретико-методологічних засад, якими керуються вчені у своїх дослідженнях, з'ясування специфіки та рівня інформативності джерельної бази, що є у розпорядженні науковців на тому чи іншому етапі історіографічного процесу.

Пропонована стаття присвячена аналітико-інформативному вивченню одного з важливих комплексів письмових джерел, а саме – володінних записів болгарських сіл, що зберігаються у Державному архіві Запорізької області. Вони містять у собі цінні відомості з історії болгарської етнічної групи у Північному Приазов'ї.

Дослідники, які займалися історією болгар України, вивчили широке коло письмових джерел, зробивши їхній аналіз у відповідних розділах своїх праць. Серед них можна назвати працю автора даної статті [25], а також працю Володимира Туркова [26].

Проте у такому формулюванні проблема ставиться вперше. Раніше автором статті була здійснена археографічна робота з часткової публікації володінних записів. Зокрема у монографії, присвяченій дослідженню процесу виникнення болгарських сіл у Північному Приазов'ї, були підготовлені до друку й опубліковані іменні списки домогосподарів 20 болгарських сіл

Бердянського повіту, які володіли землею (вони представляють собою додатки до володінних записів під літерою "В") [24, с. 33-82].

Метою даної статті є визначення інформативної цінності володінних записів для наукових досліджень у галузі болгаристики. Ми ставимо завдання, по-перше, дати загальну характеристику володінних записів як історичного джерела. По-друге, з'ясувати, які сторони історії болгарських переселенців знайшли відображення у володінних записах. По-третє, порівняти інформативний потенціал володінних записів болгарських сіл із аналогічними документами українських та російських сіл регіону.

Північне Приазов'я є одним із тих регіонів України, що відрізняються строкатістю національного складу населення. Серед етносів, що нині проживають у межах Запорізької області, третє місце за чисельністю посідають болгари. Вони є нащадками переселенців, що у 1861–1863 рр. заснували села у Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії (докладніше про це у праці автора "Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861–1863)" [24]).

Володінні записи болгарських сіл сучасної Запорізької області збереглися не повністю. На даний момент у розпорядженні дослідників є володінні записи лише з 20 болгарських сіл.

Ці документи включені до фонду Ф-263 під назвою "Бердянський повітовий землемір". Зазначений фонд у Державному архіві Запорізької області був утворений у 1991 р. у результаті уточнення фондування документів декількох існуючих фондів, а саме: фонду Ф-251 "Бердянська повітова землевпорядкувальна комісія", фонду Ф-230 "Олександрівський повітовий землемір", фонду Ф-192 "Олександрівська повітова землевпорядкувальна комісія" та фонду Ф-252 "Мелітопольська повітова землевпорядкувальна комісія". До новоутвореного фонду були включені 184 справи, що поділені на два описи [1].

Фондоутворювачем названого фонду є Бердянський повітовий землемір. Ця посадова особа була підпорядкована Таврійському губернському землеміру. Його функції полягали у проведенні вимірювання та здійсненні топографічних зйомок місцевості, складанні креслень, планів і карт як цілого повіту, так і окремих маєтків, виконанні землевпорядкувальних робіт на території повіту, зокрема проведенні межкування земель.

Бердянський повітовий землемір припинив самостійне справочинство у 1906 р. Це пов'язано з тим, що для проведення Столипінської аграрної реформи на місцях були створені губернські та повітові землевпорядкувальні комісії, і Бердянський повітовий землемір був включений до складу відповідної повітової землевпорядкувальної комісії.

У названому фонді зберігаються документи різноманітного характеру, пов'язані з діяльністю Бердянського повітового землеміра, зокрема, плани окремих населених пунктів на території повіту, плани окремих земельних ділянок, що належали сільським громадам, приватним особам і державі,

карти окремих волостей, таблиці обрахування земельних угідь і, нарешті, володінні записи.

На жаль, при впорядкуванні зазначеного фонду працівниками Державного архіву Запорізької області було виявлено його видову та географічну неповноту. Частина документів взагалі втрачено, а ті, що є у наявності, репрезентують не всі населені пункти Бердянського повіту.

Неповнота фонду знижує його інформативну цінність, оскільки позбавляє дослідників можливості відтворити цілісну картину землеволодіння у повіті взагалі і роботу Бердянського повітового землеміра зокрема. Але, навіть той обмежений обсяг документів, що зберігся, містить багато цікавої інформації для істориків та джерелознавців.

Володінні записи також збереглися вибірково. Кожен з цих документів становить окрему одиницю зберігання. Серед них нами виявлено 21 одиницю зберігання, що репрезентують 20 болгарських сіл нинішньої Запорізької області, які на момент складання документів входили до меж колишнього Бердянського повіту (було виявлено два володінні записи, що належать с. В'ячеславка, тобто має місце дублювання документів). Серед цих сіл є такі:

- 1) с. Андревка (нині – с. Андрівка Бердянського р-ну) [2],
- 2) с. Анновка (нині – с. Ганнівка Приазовського р-ну) [3],
- 3) с. Бановка (нині – с. Банівка Приморського р-ну) [4],
- 4) с. Богдановка (нині – с. Богданівка Приазовського р-ну) [5],
- 5) с. Вячеславка (нині – с. В'ячеславка Приморського р-ну) [6; 7],
- 6) с. Диановка (нині – с. Лозуватка Приморського р-ну) [8],
- 7) с. Манойловка (нині – с. Мануйлівка Приморського р-ну) [9],
- 8) с. Мариина (нині – с. Маринівка Приморського р-ну) [10],
- 9) с. Вторая Николаевка (нині – с. Луначарське Бердянського р-ну) [11],
- 10) с. Первая Николаевка (нині – с. Миколаївка Приазовського р-ну) [12],
- 11) с. Палаузовка (нині – с. Полоузівка Бердянського р-ну) [13],
- 12) с. Петровское (нині – с. Петрівка Приморського р-ну) [14],
- 13) с. Преслав (нині – с. Преслав Приморського р-ну) [15],
- 14) с. Райновка (нині – с. Райнівка Приморського р-ну) [16],
- 15) с. Романовка (нині – с. Коларівка Приморського р-ну) [17],
- 16) с. Софиевка (нині – с. Софіївка Бердянського р-ну) [18],
- 17) с. Степановка (нині – с. Степанівка Друга Приазовського р-ну) [19],
- 18) с. Строгоновка (нині – с. Строганівка Приазовського р-ну) [20],
- 19) с. Троян (нині – с. Трояни Бердянського р-ну) [21],
- 20) с. Фёдоровка (нині – с. Федорівка Приазовського р-ну) [22].

При впорядкуванні означеного фонду володінні записи болгарських сіл не були виділені в окремий опис, а за алфавітним порядком разом з володінними записами сіл усього повіту включені до опису під № 2.

Відомо, що на момент складання володінних записів у Бердянському повіті існувало 30 сіл, заснованих болгарськими переселенцями. Враховуючи цей факт, можна констатувати, що у названому фонді відсутні володінні записи по 10 болгарських селах повіту (с. Цареводаровка, с. Гирсовка,

с. Надеждино, с. Инзовка, с. Зеленовка, с. Царицыно, с. Гюневка, с. Радоловка, с. Варваровка, с. Еленовка).

Окрім того, у фондах Державного архіву Запорізької області також відсутні аналогічні документи по болгарських і гагаузьких селах Мелітопольського повіту (с. Волканешты, с. Александровка, с. Дмитровка, с. Тернова, с. Болград). Місце перебування цих документів поки що, на жаль, невідоме. Невідомо також, чи збереглися ці документи взагалі.

За видовою класифікацією володінні записи слід віднести до актових джерел. Це документи на право володіння землею, що були видані сільським громадам від імені уряду. Вони виписані від руки на спеціальних віддрукованих бланках.

Окрім того, володінні записи містять додатки, які є частково рукописними, частково віддрукованими типографським способом. Цими додатками є копії приговорів сільських сходів, копії Журналу Таврійського губернського присутствія у адміністративних справах, іменні списки домогосподарів.

Володінні записи болгарських сіл Бердянського повіту представляють собою оригінали документів. Володінні записи і додатки написані російською мовою. Рукописний текст достатньо розбірливий, хоча і зустрічаються окремі фрагменти, що читаються важко. Документи збереглися у нормальному стані.

Основні документи датовані 1872–1873 роками, а додатки до них – переважно 70–90-ми роками XIX ст.

На титульній сторінці зазначено назву документа ("Владенная запись"), адміністративно-територіальна належність відповідного населеного пункту (волость, повіт, губернія), його назва, назва ділянки за загальним генеральним межуванням (це, як правило, назва колишнього ногайського аулу, на місці якого був заснований відповідний населений пункт).

Структура володінних записів є стандартною і містить десять основних розділів. У першому розділі вказано кількість ревільких душ чоловічої статі за 10-м народним переписом, які значилися у населеному пункті станом на момент складання відповідного володінного запису, а також кількість дворів. При цьому окремо виділено кількість дворів і ревільких душ, що володіють землею, кількість безземельних дворів і ревільких душ, а також кількість ревільких душ так званих батраків.

У другому розділі вказано назву земельної ділянки ("дачі"), на якій розташований відповідний населений пункт, за генеральним межуванням.

Третій розділ присвячено визначенню загального розміру земельної ділянки (у десятинах), яка надана у володіння поселенцям даного населеного пункту, при цьому окремо зазначено кількість десятин зручних та незручних земельних угідь.

У четвертому розділі докладно описуються межі земельного наділу з обов'язковою прив'язкою до фізико-географічних об'єктів (ріки, море), а також із вказівкою про сусідні населені пункти. У цьому ж розділі міститься

примітка про наявність у межах наділу церковної землі, її кількість та місце розташування.

У п'ятому розділі зафіксовано форму землеволодіння, яка практикується у даному населеному пункті (подвірна чи общинна). У всіх, без винятку, досліджених володінних записах болгарських сіл зазначено, що землі перебувають у спадковому подвірному користуванні поселян.

У шостому і сьомому розділі зазначається наявність чи відсутність у межах земельного наділу неземельних оброчних статей.

У восьмому розділі вказано розмір державної оброчної податі, яку поселяни повинні вносити за користування земельним наділом (подана загальна сума без розподілу по окремих господарствах).

У дев'ятому розділі вказано наявність чи відсутність лісних угідь у межах земельного наділу. У всіх, без винятку, досліджених володінних записах болгарських сіл зазначено, що у володінні поселян лісних угідь немає.

І, нарешті, у десятому розділі зафіксовано, чи підлягають поселяни даного села круговій поруці. У всіх, без винятку, обстежених володінних записах болгарських сіл зазначено, що поселяни даного населеного пункту круговій поруці не підлягають.

Володінні записи засвідчені підписами уповноважених поселян відповідного населеного пункту, сторонніх спостерігачів (як правило, з числа поселян навколишніх сіл), волосного старшини, мирового посередника та виконавця робіт.

На володінних записах є примітки, засвідчені підписами голови Присутствія (очевидно, Бердянського повітового у селянських справах присутствія), незмінного члена цього ж Присутствія, земського начальника відповідної ділянки і податного інспектора. У них йдеться про заміну сплачуваної поселянами оброчної податі викупними платежами з 1 січня 1887 р. на підставі закону від 12 червня 1886 р. Порядок внесення цих викупних платежів роз'яснюється у спеціальних друкованих додатках до володінних записів, що підписані тими ж особами.

Ці примітки не датовані, але наявність підпису земського начальника дозволяє стверджувати, що вони були зроблені не раніше набуття чинності "Положення про земських дільничних начальників" від 12 липня 1889 р. Скоріше за все, ці примітки були зроблені на початку 1892 р., що непрямым чином підтверджується наявністю у справах копій Приговорів відповідних сільських сходів, датованих лютим 1892 р., про розкладку сум викупних платежів між подвірними ділянками.

Особливо цікаву інформацію дослідники-болгаристи можуть отримати з додатків до володінних записів, що вміщені під літерою "В". Вони представляють собою іменні списки домогосподарів болгарських сіл, що володіють землею. Дані документи можуть бути корисними у історико-краєзнавчих, генеалогічних, антропонімічних дослідженнях. Вони повністю опубліковані автором у згадуваній вище монографії [24].

Ці додатки є специфічними для володінних записів населених пунктів колишніх іноземних колоністів, у тому числі й болгар. Їх наявність зумовлена існуванням у колишніх колоніях так званої подвірної форми землеволодіння, яка закріплювала за кожним господарством незмінний розмір земельної ділянки, що передавалася у спадок. Цей розмір було необхідно відповідним чином зафіксувати в офіційних документах.

У селах із общинною формою землеволодіння, зокрема у російських та українських селах північно-приазовського регіону, відповідні додатки у володінних записах відсутні.

Хоча іменні списки складені через 10 років після переселення болгар із Бессарабії до Північного Приазов'я, у них, по суті, зазначені імена та прізвища глав сімей перших переселенців. Тобто, саме від них походять сучасні представники болгарської етнічної групи нашого краю. Тому ці документи є особливо цікавими для тих дослідників, які займаються генеалогією болгарських родин краю.

Іншим можливим полем застосування іменних списків як джерела є антропонімічні дослідження. Донецька дослідниця А.Ф. Міхіна використала 19 володінних записів Бердянського повіту для аналізу жіночої антропонімії болгарських поселенців [23, с.134-155].

Серед додатків у володінних записах деяких болгарських сіл наявні також копії Журналу Таврійського губернського присутствія у адміністративних справах. Вони містять інформацію про примусовий продаж державі частини наділу під будівництво та снігові захисти Бердянської лінії Єкатерининської залізниці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. [11, арк. 15].

Таким чином, володінні записи болгарських сіл Північного Приазов'я, що зберігається у фонді Бердянського повітового землеміра Державного архіву Запорізької області, є цікавим джерелом для дослідників, які працюють у галузі болгаристики.

Володінні записи частково містять інформацію, що підтверджує дані інших джерел. Це, зокрема, відомості щодо назв ногайських аулів, на місці яких були засновані болгарські колонії, загального розміру земельних наділів (із зазначенням зручної та незручної для землеробства землі), наявності у болгар подвірної форми землеволодіння тощо.

Завдяки існуванню у болгарських селах на момент складання володінних записів подвірної форми землеволодіння, ці документи мають додаткову інформацію, яка відсутня у володінних записах сіл із общинною формою землеволодіння, а саме іменні списки домогосподарів (глав сімей), що володіють земельними ділянками з зазначенням їхнього розміру.

Незважаючи на те, що інформативний потенціал цього комплексу джерел дещо знижений через відсутність володінних записів 16 болгарських сіл регіону (тобто, трохи менше половини), наявні документи можуть бути корисними в історичних, топонімічних, антропонімічних та генеалогічних дослідженнях.

1. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.1. – Передмова до фонду
2. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.1
3. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.2
4. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.5
5. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.9
6. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.22
7. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.23
8. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.25
9. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.37
10. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.38
11. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.48
12. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.49
13. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.74
14. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.76
15. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.79
16. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.82
17. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.86
18. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.90
19. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.92
20. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.93
21. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.99
22. ДАЗО. – Ф. Ф-263. – Оп.2. – Спр.101
23. Михина А.Ф. Антропонимические формулы именованных женщин в болгарских сёлах Запорожской области (по архивным материалам второй половины XIX – начала XX в.) / А.Ф. Михина // Восточноукраинский лингвистический сборник. – 2006. – Вип.10. – С. 134-155
24. Пачев С.И. Возникновение болгарских сёл в Северном Приазовье (1861–1863) / С.И. Пачев. – Мелитополь: МГПУ, 2007. – 88 с.
25. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917 рр.): комплексне дослідження: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. / С.І. Пачев. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.
26. Турков В.В. Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Харьковский гос. ун-т./ В.В. Турков. – Харьков, 1996. – 169 с.

The given article is devoted to analysis of "volodinni zapysy" as a historical source. The author researched the documents of Zaporizhzhya region State Archive. The value of these documents for study the history of Bulgarians has been ascertained.

Key words: historical source, bulgarian studies.